

Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση

Τόμ. 10, Αρ. 1Α (2019)

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ISBN 978-618-5335-03-8

Δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού ασύγχρονης εξ αποστάσεως πολυμορφικής εκπαίδευσης για τη διδασκαλία ελληνικού παραδοσιακού χορού σε αρχάριους ενήλικες

Άννα Συντιχάκη, Γεώργιος Φούντζουλας, Ευαγγελία Μανούσου, Μαρία Κουτσούμπα

doi: [10.12681/icodl.2341](https://doi.org/10.12681/icodl.2341)

Δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού ασύγχρονης εξ αποστάσεως πολυμορφικής εκπαίδευσης για τη διδασκαλία ελληνικού παραδοσιακού χορού σε αρχάριους ενήλικες

The Creation of asynchronous distance learning polymorphic educational material for teaching traditional Greek dance to beginner adults

<p>A. Συντιχάκη Μεταπτυχιακή φοιτήτρια ΠΤΔΕΠανεπιστήμιο Κρήτης annasyntichaki@yahoo.gr</p>	<p>Γ. Φούντζουλας Υποψήφιος διδάκτορας ΤΕΦΑΑ ΕΚΠΑ gfountzoulas@phed.uoa.gr</p>
<p>E. Μανούσου Συντονίστρια Εκπ/κού Έργου, 5^ο ΠΕΚΕΣ ΣΕΠ ΕΑΠ manousoug@gmail.com</p>	<p>M. Κουτσούμπα Καθηγήτρια ΤΕΦΑΑ ΕΚΠΑ ΣΕΠ ΕΑΠ makouba@phed.uoa.gr</p>

Abstract

The aim of the paper was to create distance learning educational material for the teaching of Greek traditional dances to adult beginners having as example Cretan dances. For this reason, a distance-learning educational material for the basic dances in Crete was designed in which morphological dance teaching method and multimedia applications were combined by adopting the West-Lionarakis typology for the distance education material.

Keywords: Distance polymorphic education, distance learning material, Cretan dances, morphological dance teaching method

Περίληψη

Σκοπός της εργασίας ήταν η δημιουργία εξ αποστάσεως εκπαιδευτικού υλικού για τη διδασκαλία του ελληνικού παραδοσιακού χορού σε αρχάριους ενήλικες μαθητές έχοντας ως παράδειγμα χορούς της Κρήτης. Για τον λόγο αυτό, με βάση την τυπολογία εξ αποστάσεως εκπαιδευτικού υλικού των West και Λιοναράκη διαμορφώθηκε εξ αποστάσεως εκπαιδευτικό υλικό για ένα ολοκληρωμένο μάθημα ασύγχρονης εκπαίδευσης του ελληνικού παραδοσιακού χορού με τη μορφολογική μέθοδο διδασκαλίας του και με πολυμεσικές εφαρμογές έχοντας ως παράδειγμα αντιπροσωπευτικούς χορούς της Κρήτης.

Λέξεις-κλειδιά: εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση, εξ αποστάσεως εκπαιδευτικό υλικό, χοροί της Κρήτης, μορφολογική μέθοδος διδασκαλίας χορού

Εισαγωγή

Οι συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες της σύγχρονης πραγματικότητας για απόκτηση νέων, γενικών και ειδικών γνώσεων διαφόρων αντικειμένων και δεξιοτήτων, και η

αδυναμία των συμβατικών μορφών εκπαίδευσης να καλύψουν τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας, έχουν οδηγήσει στην υιοθέτηση καινοτόμων μεθόδων εκπαίδευσης όπως είναι η εξ αποστάσεως εκπαίδευση ή εξΑΕ (Lionarakis, 2003, Moore & Kearsley, 1996). Έτσι, και η διδασκαλία του χορού, πέρα από τις όποιες εξελίξεις γνωρίζει ως προς το ίδιο το αντικείμενο του χορού (Μαθέ, Κουτσούμπα & Λυκεσάς, 2008; Κουτσούμπα, 2014, 2016), δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τις εν γένει εκπαιδευτικές εξελίξεις που εισάγουν νέες προσεγγίσεις στη διεξαγωγή της εκπαιδευτικής διαδικασίας και έχουν οδηγήσει στην υιοθέτηση καινοτόμων μεθόδων εκπαίδευσης όπως αυτή της εξ αποστάσεως εκπαίδευση (εξΑΕ) που γνωρίζει τεράστια ανάπτυξη (Γκιόσος & Κουτσούμπα, 2005; Γκιόσος, Μαυροειδής & Κουτσούμπα, 2008; Λιοναράκης, 2006; Bates, 2000; Lionarakis, 2003; Λιοναράκης, 2001; Μουζάκης 2006; Μουζακιώτου & Κανονάκη, 2015; Moore & Kearsley, 1996). Στη μορφή αυτή εκπαίδευσης, το εκπαιδευτικό υλικό (ΕΥ) αποτελεί τον κύριο μοχλό της διδασκαλίας (Λιοναράκης, 2005; Σοφός & Kron, 2010).

Στη βάση αυτή, το ερώτημα που τέθηκε αφορούσε στο κατά πόσο θα μπορούσε να διαμορφωθεί ένα εξ αποστάσεως εκπαιδευτικό υλικό στην περίπτωση του ελληνικού παραδοσιακού χορού (Συντιχάκη, 2018). Θα μπορούσε η χρήση πολυμεσικών εφαρμογών στην εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση που συνιστά σήμερα μια από τις πλέον ευέλικτες μορφές διδασκαλίας, να χρησιμοποιηθεί και στην περίπτωση μιας αποτελεσματικής διδασκαλίας του χορού μέσα από την ταυτόχρονη ενεργοποίηση του οπτικού και λεκτικού συστήματος λήψης και επεξεργασίας εισερχόμενων πληροφοριών (Δανιά, Κουτσούμπα & Τυροβολά, 2013, 2017) ώστε να υλοποιηθεί μια εκπαίδευση από απόσταση και στον χορό (Κουτσούμπα, 2003; Koutsouba & Giossos, 2006);

Σκοπός επομένως της εργασίας ήταν η δημιουργία εξ αποστάσεως εκπαιδευτικού υλικού για τη διδασκαλία του ελληνικού παραδοσιακού χορού σε αρχάριους ενήλικες μαθητές έχοντας ως παράδειγμα χορούς της Κρήτης. Πιο συγκεκριμένα, η εργασία στόχευε σε ένα εκπαιδευτικό υλικό βασισμένο στη μέθοδο της εξΑΕ, το οποίο θα απευθυνόταν σε ενήλικες που δεν γνωρίζουν κρητικούς χορούς. Για τον λόγο αυτό, διαμορφώθηκε για πρώτη φορά εξ αποστάσεως εκπαιδευτικό υλικό για ένα ολοκληρωμένο μάθημα ασύγχρονης εκπαίδευσης του ελληνικού παραδοσιακού χορού με τη μορφολογική μέθοδο διδασκαλίας του και με πολυμεσικές εφαρμογές με βάση την τυπολογία εξ αποστάσεως εκπαιδευτικού υλικού των West και Λιοναράκη (Λιοναράκης, 2001) έχοντας ως παράδειγμα αντιπροσωπευτικούς χορούς της Κρήτης. Η διαμόρφωση εκπαιδευτικού υλικού από απόσταση μέσα από ένα συγκεκριμένο μοντέλο δημιουργίας, αυτό των West και Λιοναράκη (Λιοναράκης, 2001), αλλά και μέσα από μία συγκεκριμένη μέθοδο διδασκαλίας του ελληνικού παραδοσιακού χορού, αυτή της μορφολογικής (Τυροβολά & Κουτσούμπα, 2006; Κουτσούμπα, 2014, 2016), συνιστούν και τις παραμέτρους της πρωτοτυπίας του παρόντος εγχειρήματος.

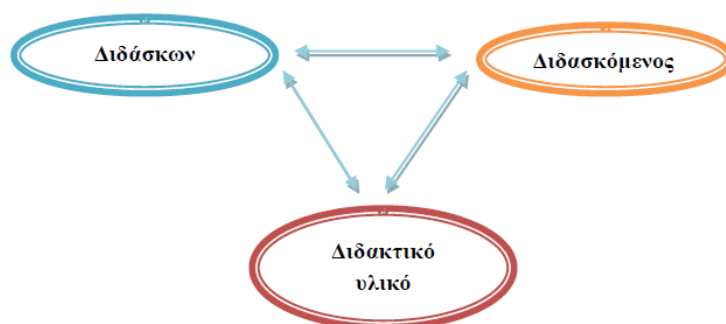
Εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση

Η έννοια «εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση» που έχει προταθεί από το 1998 (Λιοναράκης, 2006), είναι ένας όρος που προσδίδει την πραγματική διάσταση του όρου, αφού η έννοια «εξ αποστάσεως» δηλώνει τη γεωγραφική και χωρική δυνατότητα των εναλλακτικών επιλογών, ενώ η έννοια της «πολυμορφικής» ορίζει τις πολλαπλές δυνατότητες επιλογών και προσαρμογών που διαθέτει για να αποτελέσει μια διαδικασία εκπαίδευσης με περιεχόμενο όμοιο με αυτό της τυπικής ή άτυπης εκπαίδευσης οποιουδήποτε τύπου ή μορφής (Λιοναράκης, 2006). Η

πολυμορφικότητα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης αντιπροσωπεύει μια αντίληψη και μία μεθοδολογία συγκεκριμένων παιδαγωγικών πρακτικών διδασκαλίας και μάθησης (Λιοναράκης, 2006). Το θεωρητικό της πλαίσιο αποτελεί η θεωρία της αυτόνομης μάθησης (Moore, 1993), σύμφωνα με την οποία η μαθησιακή διαδικασία στηρίζεται στην μελέτη του εκπαιδευτικού υλικού στον χώρο και στον χρόνο που επιλέγει ο εκπαιδευόμενος, ο οποίος υποστηρίζεται μέσα από το κατάλληλα δομημένο εκπαιδευτικό υλικό και μέσα από την επικοινωνία του με τον διδάσκοντά του. Η θεωρία της βιομηχανοποιημένης μάθησης (Peters, 1993) που υποστηρίζει ότι η εξ αποστάσεως εκπαίδευση πρέπει να χαρακτηρίζεται από προσεκτική προετοιμασία, σχεδιασμό, οργάνωση, σαφή προσδιορισμό των διδακτικών στόχων και ανάλυση των παιδαγωγικών προϋποθέσεων της μαθησιακής διαδικασίας και, επιπλέον, η θεωρία της αλληλεπίδρασης και επικοινωνίας (Holmberg, 1995), καθώς το συναίσθημα, η συνεργασία και η κοινωνική αλληλεπίδραση, έχουν σημαντική επίδραση στην αποτελεσματικότητα της εξ αποστάσεως εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η αλληλεπίδραση, η αμφίδρομη επικοινωνία, τοποθετείται από πολλούς ερευνητές στην καρδιά της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ανεξάρτητα από τη μεταξύ τους απόσταση.

Εξετάζοντας την αλληλεπίδραση στην εκπαίδευση, ο Moore διακρίνει τρεις μορφές αλληλεπίδρασης (οπ. αναφ. στο Μαυροειδής, Γκιόσος & Κουτσούμπα, 2014):

- α) μαθητή – περιεχομένου: Δημιουργία συνθηκών αλληλεπίδρασης του μαθητή με το υλικό αυτό-μάθησης.
- β) μαθητή – διδάσκοντα: Θεωρείται απαραίτητη από τους διδάσκοντες και επιθυμητή από τους μαθητές. Διασφαλίζει κίνητρο κι ανάδραση μεταξύ μαθητή και διδάσκοντα και
- γ) μαθητή – μαθητή: Ανταλλαγή πληροφοριών, ιδεών, και διαλόγου που προκύπτει μεταξύ των μαθητών σε σχέση με το εκπαιδευτικό υλικό. Λόγω όμως της προσθήκης επικοινωνιακών συστημάτων νέων τεχνολογιών που διαμεσολαβούν στην επικοινωνιακή διαδικασία, προστέθηκε μια τέταρτη μορφή αλληλεπίδρασης, η αλληλεπίδραση μαθητή-διεπιφάνειας. Οι σχεδιαστές ενός εκπαιδευτικού υλικού θα πρέπει να συμπεριλάβουν τα στοιχεία της αλληλεπίδρασης μαθητή - διεπιφάνειας που θα δίνουν στον μαθητή τη δυνατότητα να έχει μια επιτυχημένη αλληλεπίδραση με τα τεχνολογικά μέσα (Μαυροειδής κ.ά., 2014).

Εικόνα 1: Αλληλεπίδραση στην εκπαίδευση (Πηγή: Χαρτοφύλακα, 2011, σ. 258)

Η ιδιαιτερότητα της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης, όσον αφορά το εκπαιδευτικό/διδακτικό υλικό, είναι ότι αυτό αποτελεί τον κύριο μοχλό της διαδικασίας της διδασκαλίας. Ο διδάσκοντας υποστηρίζει το εκπαιδευτικό υλικό μέσα από μία διαδικασία αλληλοσυμπλήρωσης του έργου, για το οποίο ο Rowntree (οπ. αναφ. στο Νικολάου, 2010) αναφέρει ότι «περιέχει έναν δάσκαλο σε ετοιμότητα, ο οποίος ενεργοποιείται μόλις αυτό ανοιχτεί και είναι έτοιμος να βοηθήσει το διδασκόμενο να μάθει» (σ. 18). Η καινοτομία του έγκειται στο ότι παρουσιάζει τη συγκεκριμένη πληροφορία με τρόπο που κατευθύνει τους μαθητευόμενους και τους

εμπλέκει ενεργά στη μαθησιακή διεργασία (Λιοναράκης, 2001). Το περιεχόμενο που οργανώνεται στο εκπαιδευτικό υλικό πρέπει να αντισταθμίζει την έλλειψη της διαζώσης επικοινωνίας, λαμβάνοντας υπόψη βασικές παιδαγωγικές αρχές, αναφορικά με τον τρόπο που πρέπει να παρουσιάζεται το μαθησιακό περιεχόμενο. Έτσι, σύμφωνα με τον Holmberg (2002), θα πρέπει να απασχολεί σε μεγάλο βαθμό κάθε διδάσκοντα που δημιουργεί μόνος του το εκπαιδευτικό υλικό τόσο ο τρόπος οργάνωσης του μαθησιακού περιεχομένου όσο και τα μέσα που θα επιλέξει για να παρουσιάσει το περιεχόμενο.

Ο προσδιορισμός των χαρακτηριστικών του Ε.Υ., σύμφωνα με μια βασική αρχή της εξΑΕ, ξεκινά από το ότι οφείλει να παρακινήσει και να διευκολύνει τους εκπαιδευόμενους στη μελέτη τους, δημιουργώντας κατά τον Holmberg, έναν καθοδηγούμενο διάλογο που συμβάλλει στην ενεργητική πορεία μάθησης, κάτι που είναι και ζητούμενο στην μορφή αυτή εκπαίδευσης (Γκιόσος & Κουτσούμπα, 2005; Χουλιάρα, Λιοναράκης & Σπανακά, 2011). Καθοριστική σημασία για την κατανόηση της ιδιαιτερότητας της οργάνωσης του μαθησιακού περιεχομένου έχει επίσης και η έννοια της «συνάφειας» (Holmberg, 2002). Κάθε άνθρωπος μαθαίνει καλύτερα, όταν έχει τη δυνατότητα να επεξεργαστεί τις πληροφορίες που αναγνωρίζει κατά τη μελέτη. Αυτό σημαίνει ότι το περιεχόμενο δεν θα πρέπει να παρουσιάζεται ως αλληλουχία πληροφοριών, αλλά να διευκολύνει τον εκπαιδευόμενο να συσχετίζει τις εμπειρίες και τις γνώσεις του με τις πληροφορίες που απόκτησε (Kron & Σοφός, 2007). Μια δεύτερη βασική αρχή που χαρακτηρίζει ένα ποιοτικά καλό υλικό για την εξ αποστάσεως εκπαίδευση, αναφέρεται στον «διαλογικό και επικοινωνιακό» χαρακτήρα του περιεχομένου. Πιο συγκεκριμένα, οι αρχές που θα πρέπει να διέπουν τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού υλικού είναι:

1. Απλή και κατανοητή παρουσίαση του γνωστικού αντικείμενου μέσα από α) την κατά το δυνατόν χρήση της καθομιλουμένης γλώσσας, β) ευανάγνωστης γραφής και γ) μέτρια πυκνότητα των πληροφοριακών δεδομένων (αναγνωσιμότητα, κατανοησιμότητα).
2. Ρητές και αιτιολογημένες συμβουλές και προτροπές ως προς το τι πρέπει και τι δεν πρέπει να γίνει, και που να δωθεί ιδιαίτερη έμφαση (συμβουλευτική).
3. Πρόσκληση για ανταλλαγή απόψεων, ερωτήσεων και κρίσεων σε σχέση με το τι πρέπει να γίνει αποδεκτό και τι να απορριφθεί (διαδραστικότητα).
4. Προσπάθειες για συναισθηματική εμπλοκή του σπουδαστή ώστε να αναπτύξει προσωπικό ενδιαφέρον για το θέμα και για τα ερωτήματα που σχετίζονται με αυτό (διαδραστικότητα).
5. Παρουσίαση του υλικού με φιλικό και προσωπικό ύφος μέσα από τη χρήση προσωπικών και κτητικών αντωνυμιών (αναγνωσιμότητα).
6. Οριοθέτηση των αλλαγών των θεμάτων μέσα από σαφείς αναφορές και τυπογραφικά μέσα ή στην περίπτωση του προφορικού λόγου με αλλαγή των εκφωνητών ή των ομιλητών (αναγνωσιμότητα).

Εκτός από τη μετάδοση πληροφορίας, το εκπαιδευτικό υλικό εμπλουτίζεται με μια σειρά από δραστηριότητες που στόχο έχουν να κάνουν πιο βιωματική και δημιουργική τη μελέτη και να βοηθήσουν τον εκπαιδευόμενο να επεξεργαστεί δεδομένα χωρίς την παρουσία του διδάσκοντα. Οι δραστηριότητες αυτές έχουν τη μορφή εργασιών, ασκήσεων, πρακτικής εξάσκησης και ανατροφοδότησης. Οι δραστηριότητες αυτοαξιολόγησης αποτελούν ένα σημαντικό σημείο στον σχεδιασμό του υλικού καθώς μέσα από αυτές οι εκπαιδευόμενοι ενημερώνονται για τα αποτελέσματα της μελέτης τους (Μουζάκης, 2006).

Επιπλέον, τα παραπάνω αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο και της εκπαίδευσης ενηλίκων, καθώς οι ενήλικοι μαθαίνουν μέσα από την ερμηνεία των εμπειριών τους,

συστατικό στοιχείο των οποίων αποτελεί η αυτοαξιολόγηση (Γιαννακοπούλου, 2013). Ο ρόλος του διδακτικού υλικού και των μαθημάτων που απευθύνονται σε ενήλικες γίνεται ολοένα και πιο σύνθετος προκειμένου να ανταποκριθεί στις ανάγκες των διδασκομένων και τις απαιτήσεις της εποχής. Καλούνται να κατορθώσουν να ενισχύσουν τη διάθεση των διδασκομένων για συνεχή μάθηση και να τους «μάθουν πώς να μαθαίνουν» (Λιοναράκης, 2001b σ. 6), παρέχοντάς τους ευκαιρίες για την εξάσκηση των δεξιοτήτων και ικανοτήτων εκείνων που θα τους διευκολύνουν να μετατρέπουν την πληροφορία σε γνώση. Ο ενήλικας δεν μαθαίνει κάτω από οποιαδήποτε προϋπόθεση αλλά μαθαίνει όταν καταλαβαίνει, η εκπαίδευση έχει άμεση σχέση με την καθημερινότητά του, αντιλαμβάνεται, κατανοεί και αποδέχεται τους στόχους του εκπαιδευτικού προγράμματος, ενεργεί και εμπλέκεται, ο διδάσκοντας ξέρει να αξιοποιεί τα αποτελέσματα της επιτυχίας και της αποτυχίας, βρίσκεται μέσα σε κλίμα που ευνοεί τη συμμετοχή (Παπαδημητρίου, Λιοναράκης & Κόκκος, 2013). Στη βάση αυτή, ο ρόλος του εκπαιδευτικού υλικού που δημιουργείται κρίνεται καθοριστικός.

Μεθοδολογία

Το πεδίο έρευνας στην εκπαίδευση από απόσταση έχει αναπτυχθεί και εξαπλωθεί καθώς η σύγχρονη τεχνολογία συμβαδίζει και αναπτύσσεται παράλληλα με την εξ αποστάσεως εκπαίδευση (Λιοναράκης, 2006). Καθώς η εξΑΕ είναι ευέλικτη, μπορεί να ικανοποιήσει ανάγκες και να γνωρίσει τεράστια ανάπτυξη (Γκιόσος, Μαυροειδής & Κουτσούμπα, 2008). Στα σύγχρονα δεδομένα, η εξ αποστάσεως διδασκαλία διαθέτει ένα ευρύ φάσμα εφαρμογών, αφού μπορεί να υλοποιηθεί σε όλους τους κλάδους της εκπαίδευσης. Συμπεριλαμβάνει, ποικιλία εργαλείων για τη διάδοση των πληροφοριών, όπως και τεχνικές οργάνωσης της μαθησιακής διαδικασίας (Bates, 2000).

Στην παρούσα εργασία υιοθετήθηκε, για τη δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού επιλέχθηκε η τυπολογία των West και Λιοναράκη (Λιοναράκης, 2001) καθώς επιτρέπει τη δημιουργία πολυμορφικού υλικού εξ αποστάσεως εκπαίδευσης ενηλίκων. Η τυπολογία αυτή υποστηρίζει το ποιοτικό κριτήριο της πολυμορφικότητας του υλικού (Κουτσούμπα & Γκιόσος, 2003) που προάγει την «ευρετική πορεία της αυτομάθησης» (Λιοναράκης, 2001). Αυτή η τυπολογία παρέχει μια σειρά από κατευθυντήριες αρχές σχετικά με τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη του εκπαιδευτικού υλικού (Γκιόσος & Κουτσούμπα, 2005) με βάση τις οποίες το εκπαιδευτικό υλικό κατηγοριοποιείται σε τρεις δέσμες ως εξής: 1^η δέσμη (κείμενα, προκείμενα, μετακείμενα), 2^η δέσμη (διακείμενα, επικείμενα, παρακείμενα, περικείμενα) και 3^η δέσμη (πολυκείμενα, πολυαντικείμενα). Επιπρόσθετα, παρατηρείται πλήρης αντιστοιχία μεταξύ των κατηγοριών της ταξινόμιας και των μορφών ταξινόμησης διδακτικού υλικού του .

Αναφορικά με τη δόμηση του εκπαιδευτικού υλικού, ακολουθήθηκαν βασικά χαρακτηριστικά όπως το ότι θα πρέπει να χαρακτηρίζεται από λόγο συγκροτημένο, απόλυτα κατανοητό και τεκμηριωμένο, να αποτελείται από τη διαίρεση της διδακτέας ύλης σε κεφάλαια, μικρά σε έκταση, διαιρούμενα σε ενότητες και υποενότητες με διακριτούς τίτλους και υποτίτλους, να διέπεται από συνοχή περιεχομένου, διατηρώντας το προσωπικό και φιλικό ύφος προς τον διδασκόμενο, ενισχύοντας τον αλληλεπιδραστικό του χαρακτήρα, ενώ μεταξύ των στοιχείων που κατέχουν μια συγκεκριμένη θέση στο βασικό κείμενο να είναι ο σκοπός, τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, οι έννοιες-κλειδιά, οι εισαγωγικές παρατηρήσεις, η σύνοψη, η βιβλιογραφία, ο οδηγός μελέτης, ιστοσελίδες, δραστηριότητες και ασκήσεις αυτοαξιολόγησης (Μπάνου, 2001). Πρόκειται για στοιχεία που καθοδηγούν

τον μαθητή, γεφυρώνουν τις προϋπάρχουσες γνώσεις του με τα νέα γνωστικά δεδομένα, δημιουργώντας έτσι τις προϋποθέσεις για μια στέρεη μαθησιακή πορεία. Στοχεύουν πρωτίστως στη διδασκαλία, στην κατανόηση και στη μάθηση και, δευτερευόντως, στην υποστήριξη, αυτονομία και οργάνωση της μελέτης του μαθητή. Το εκπαιδευτικό υλικό που διαμορφώθηκε ενσωματώθηκε σε πλατφόρμα ασύγχρονης τηλεκπαίδευσης και, συγκεκριμένα, στην Chamilo e-learning & Collaboration Software, ώστε να υπάρχει το πλεονέκτημα της ευελιξίας στον χώρο, τον χρόνο και τον ρυθμό της μάθησης, καθώς, επίσης, και των ποικίλων εργαλείων διαχείρισης μαθημάτων, καταγραφής της προόδου των μαθητών, πρόσβασης σε πηγές κ.ά. Ακόμη, τα διαδραστικά βίντεο δημιουργήθηκαν στην ανοικτή πλατφόρμα δημοσιεύσεων WordPress με τη χρήση του εργαλείου H5P (interactive video). Τέλος, για την αξιολόγηση του υλικού, αναζητήθηκαν και επιλέχθηκαν δύο ειδικοί, ένας πάνω στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη εξ αποστάσεως εκπαιδευτικού υλικού και ένας πάνω στον ελληνικό παραδοσιακό χορό γνώστης της μορφολογικής μεθόδου διδασκαλίας. Τα σχόλια των δύο αξιολογητών και οι παρατηρήσεις τους πάνω στο παράδειγμα εφαρμογής του μοντέλου αποτέλεσαν το έναυσμα για ανατροφοδότηση για το προτεινόμενο εξ αποστάσεως εκπαιδευτικό υλικό, βοήθησαν στη διόρθωση αδυναμιών και, συνεπώς, στη βελτίωσή του.

Δημιουργία εκπαιδευτικού υλικού «Κρήτη, η αρχή του χορού»

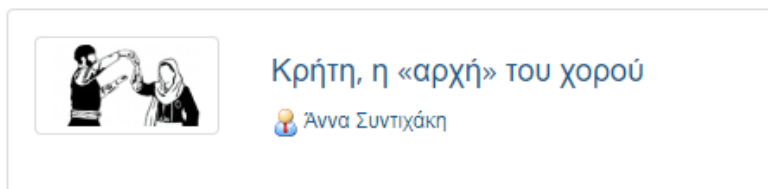
Ο χορός συνιστά ένα πανάρχαιο φαινόμενο που δεν έπαψε να συνοδεύει τον άνθρωπο στην πορεία της ζωής του από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα αποτελώντας συστατικό στοιχείο της ταυτότητας κάθε λαού και πολιτισμού (Κουτσούμπα, 2002, 2010). Στη βάση αυτή, ο χορός συνιστά μία από τις πιο δυνατές εκφράσεις και του κρητικού λαού (Τυροβολά, Κουτσούμπα & Ταμπάκη, 2008). Επειδή η ίδια η φύση του χορού ενέχει την έννοια του διαρκούς μετασχηματισμού, η διδασκαλία του δεν θα μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστη από τις τεχνολογικές εξελίξεις που εισάγουν νέες προσεγγίσεις στη διεξαγωγή της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Με βάση λοιπόν τα νέα δεδομένα της εκ αποστάσεως πολυμορφικής εκπαίδευσης, διαμορφώθηκε εξ αποστάσεως εκπαιδευτικό υλικό που να διαθέτει χαρακτηριστικά ποιοτικού σχεδιασμού.

Ειδικότερα, στην εργασία επιλέχθηκαν χοροί από την Κρήτη που, αν και εμφανίζει μια πλούσια μουσικοχορευτική παράδοση, εστίασε στους πέντε ευρέως γνωστούς χορούς της που είναι η Σούστα, ο Συρτός (Χανιώτικος), ο Πεντοζάλης, ο Σιγανός και ο Καστρινός Πηδηγτός ή Μαλεβιζιώτης (Τυροβολά, Κουτσούμπα & Ταμπάκη, 2008). Οι χοροί αυτοί είναι όλοι τους μεικτοί και κυκλικοί, εκτός από τη Σούστα, η οποία είναι ζευγαρωτός αντικριστός χορός, και συνοδεύονται από τα χαρακτηριστικά παραδοσιακά μουσικά όργανα της Κρήτης που είναι η λύρα ή το βιολί ή η βιολόλυρα, το λαούτο ή μαντολίνο ή κιθάρα ή το μπουλγαρί, η μ(π)αντούρα, το χαμπόλι, το νταούλι και η ασκομ(π)αντούρα (Κρασανάκης, 2016). Το συνηθέστερο χορευτικό σχήμα είναι ο ανοικτός κύκλος, ενώ ο αυτοσχεδιασμός, ειδικά του πρώτου χορευτή παίζει σημαντικό ρόλο.

Όσον αφορά το πολυμεσικό υλικό, παρέχονται πληροφορίες για τον κάθε χορό (κείμενο, εικόνες, βίντεο) και τη διδασκαλία του με στόχο την ταυτόχρονη ενεργοποίηση οπτικού και λεκτικού συστήματος λήψης και εργασίας πληροφοριών. Ακολουθούν δραστηριότητες για την ενίσχυση της διάδρασης μεταξύ του μαθητή και του υλικού. Στη διδασκαλία των χορών συνδυάζεται η κινητική δραστηριότητα με ταυτόχρονη λεκτική περιγραφή κανόνων και αρχών, ώστε να αναδειχθούν με τον τρόπο αυτό οι αλληλένδετες μεταξύ τους σχέσεις. Ως προς το περιεχόμενο, αναπτύχθηκε ένα εκπαιδευτικό υλικό με βάση το ενδεχόμενο οι μελλοντικοί χρήστες

να έχουν άγνοια ή να μην έχουν αποκτήσει κάποια δεξιότητα σε σχέση με τους χορούς της Κρήτης. Επιλέχθηκε η τεχνολογία του βίντεο καθώς ο μαθητής μπορεί να το προβάλλει όποτε και όσο επιθυμεί, καθώς συνδυάζει κινούμενη εικόνα με ήχο. Εμπλουτίστηκε με λεκτικά σχόλια για τη χωροχρονική τοποθέτηση της κίνησης, παράλληλα με την εκτέλεση του χορού. Μετά από αυτό του είδους τα βίντεο για τον κάθε χορό, δόθηκε κι ένα τελικό όπου διαφαίνεται η φυσική ροή του χορού.

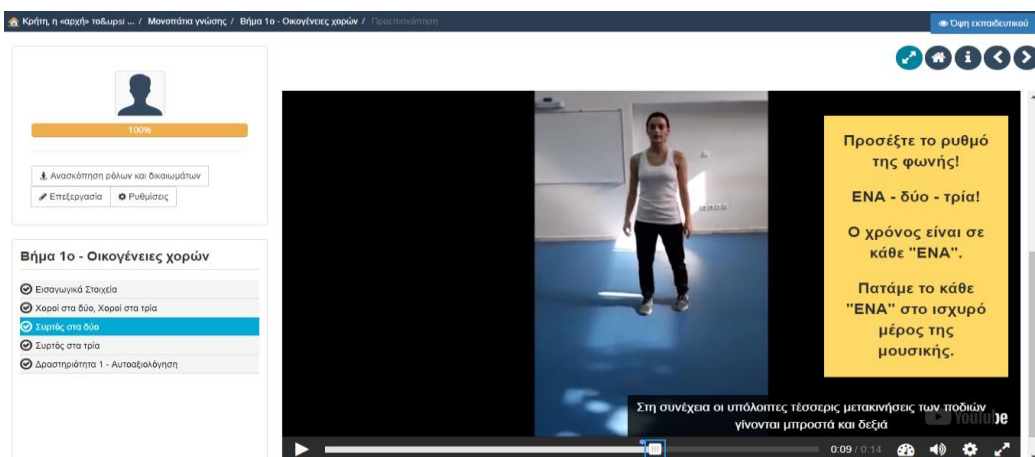
Ως προς τη διδασκαλία του χορού, επιλέχθηκε η μορφολογική μέθοδος διδασκαλίας για τη διδασκαλία των κρητικών χορών στη βάση του ότι οι μαθητές μέσω αυτής της μεθόδου διδασκαλίας αναπτύσσουν τις γνωστικές δεξιότητες και την κριτική τους σκέψη (Κουτσούμπα, 2014, 2016), εξαιρετικά σημαντικό για μαθητές κάθε ηλικίας. Και αυτό διότι, σύμφωνα με τις Τυροβολά και Κουτσούμπα (2006), το ζητούμενο της μεθόδου αυτής διδασκαλίας είναι η κατανόηση του τρόπου συγκρότησης των χορών, δηλαδή κατανόηση των δομικών επιπέδων του χορού, δηλαδή των μικρότερων ή μεγαλύτερων συνθετικών μονάδων του χορού, και του τρόπου που αυτά συνθέτονται για τη δημιουργία χορευτικών μορφών. Το παραγόμενο εκπαιδευτικό υλικό φέρει τον τίτλο «Κρήτη, η αρχή του χορού» και αποτελείται από οκτώ μονοπάτια γνώσης (Συντιχάκη, 2018). Το πρώτο μονοπάτι της γνώσης είναι το εισαγωγικό. Σε αυτό υπάρχει η περιγραφή του μαθήματος, όπου αναγράφεται ο σκοπός, οι επιμέρους στόχοι, λέξεις-κλειδιά καθώς και η δομή του. Τους μελλοντικούς μαθητές καλωσορίζουν δύο μορφές Κρητικών, μία ανδρική και μία γυναικεία, οι οποίες μάλιστα, τους καθοδηγούν σε όλη τη διάρκεια του υλικού αυτού, πετυχαίνοντας με τον τρόπο αυτό επικοινωνιακό χαρακτήρα στο υλικό. Στο πρώτο ακόμη μονοπάτι γνώσης γίνεται μια γενική αναφορά στον χορό, στη γέννησή του, καθώς και στη μορφή και στα κυριότερα χαρακτηριστικά του κρητικού χορού σήμερα (Εικόνα 1), ενώ παρέχεται ένας οδηγός μελέτης ως συμβουλή και καθοδήγηση των μαθητών για το συγκεκριμένο μάθημα.

Εικόνα 2: Το μάθημα όπως φαίνεται στην πλατφόρμα Chamilo (Πηγή: Συντιχάκη, 2018)

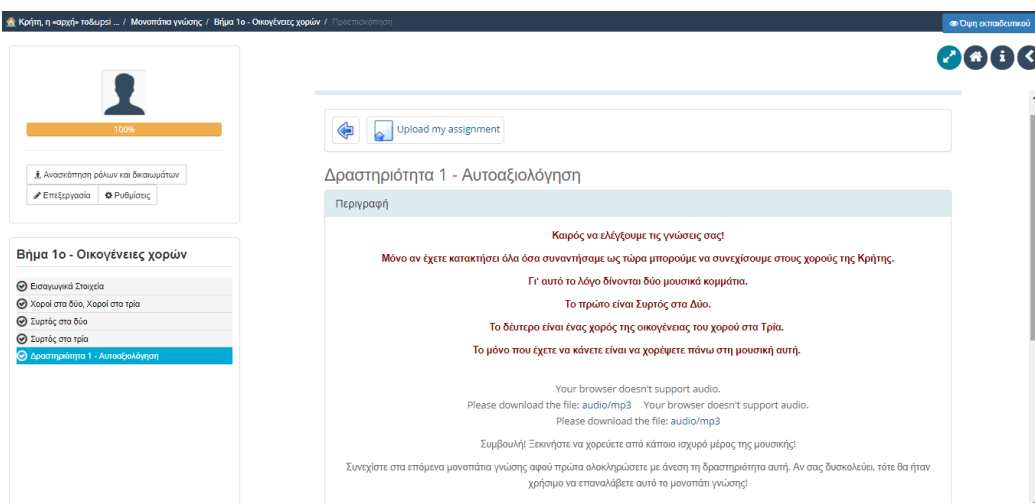
Το δεύτερο μονοπάτι γνώσης παρουσιάζει τα δύο βασικά δομικά σχήματα (τις δύο μεγάλες οικογένειες) του ελληνικού παραδοσιακού χορού, το δομικό σχήμα του χορού «στα τρία» και αυτό του «στα δύο» μια και, όπως έχει αποδειχθεί (Τυροβολά, 2001; Τυροβολά & Κουτσούμπα, 2006), οι ελληνικοί παραδοσιακοί χοροί ανήκουν σε κάποια από τα δύο αυτά δομικά σχήματα ή τον συνδυασμό αυτών ή των μερών τους. Επειδή η διδασκαλία των κρητικών παραδοσιακών χορών γίνεται βάσει της μορφολογικής μεθόδου διδασκαλίας, οι μαθητές αρχίζουν την εκμάθηση από τους χορούς Συρτό στα Δύο και Συρτό στα Τρία, τυπικά παραδείγματα χορών των δύο αυτών βασικών δομικών σχημάτων (Εικόνα 2).

Εικόνα 3: Παράδειγμα από τη διδασκαλία Συρτού στα Δύο (Πηγή: Συντιχάκη, 2018)

Αφού ολοκληρωθεί η διδασκαλία των χορών Συρτό στα Δύο και Συρτό στα Τρία, το μονοπάτι γνώσης ολοκληρώνεται με μία δραστηριότητα αυτοαξιολόγησης (Εικόνα 3), κάτι που αποτελεί στοιχείο μάθησης των ενηλίκων, αφού τους επιτρέπει να ελέγχουν τις γνώσεις τους.

Εικόνα 4: Παράδειγμα δραστηριότητας αυτοαξιολόγησης (Πηγή: Συντιχάκη, 2018)

Από το τρίτο ως και το έβδομο μονοπάτι γνώσης διδάσκονται οι πέντε κρητικοί χοροί (σιγανός, συρτός χανιώτης, πεντοζάλης και σούστα). Κάθε μονοπάτι αφορά σε έναν χορό. Στην αρχή, υπάρχουν εισαγωγικά στοιχεία που ενημερώνουν για τους στόχους του κάθε μονοπατιού ή, αλλιώς, τα προσδοκώμενα μαθησιακά αποτελέσματα, τις λέξεις κλειδιά και το τι αυτό περιλαμβάνει με λίγα λόγια (Εικόνα 4).

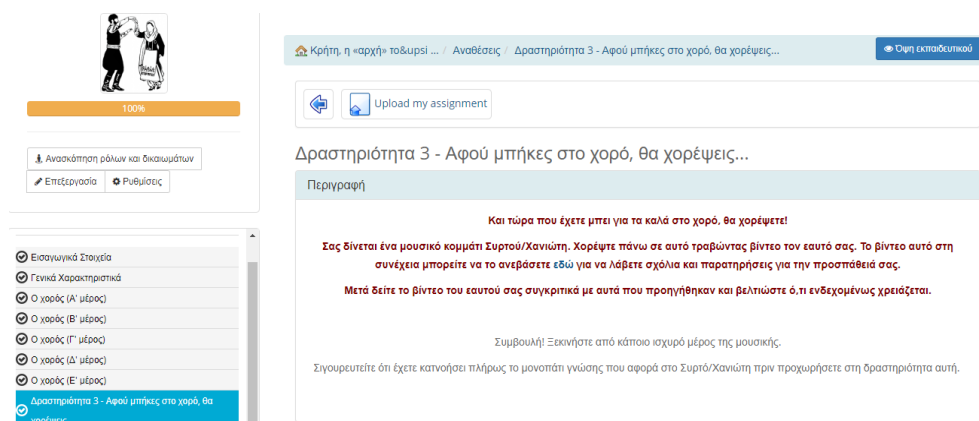
Εικόνα 5: Εισαγωγικά στοιχεία μονοπατιού γνώσης (Πηγή: Συντιχάκη, 2018)

Στη συνέχεια, ακολουθούν τα γενικά χαρακτηριστικά του κάθε χορού, ώστε οι μαθητές να γνωρίζουν στοιχεία για την ιστορία, την προέλευση του χορού, αλλά και τις βασικές του πληροφορίες ως προς τα συστατικά στοιχεία του χορού (όπως, για παράδειγμα, η λαβή του, αν χορεύεται από άνδρες ή γυναίκες, κυκλικά ή όχι, κ.ά.) (Εικόνα 5). Στο πλαίσιο αυτό των γενικών χαρακτηριστικών του κάθε χορού, δίνονται μουσικά κομμάτια, βίντεο, μαντινάδες, φωτογραφικό υλικό, θρύλοι-παραδόσεις και μαρτυρίες, με τη μορφή συχνά υπερσυνδέσεων.

Εικόνα 6: Παράδειγμα από τα γενικά χαρακτηριστικά των χορών (Πηγή: Συντιχάκη, 2018)

Ακολουθεί η εκμάθηση των χορών βασισμένη στη μορφολογική μέθοδο διδασκαλίας του ελληνικού παραδοσιακού χορού. Πιο συγκεκριμένα, οι χοροί διδάσκονται σταδιακά, μέσα από σχολιασμένο βίντεο βάσει των δύο βασικών δομικών σχημάτων που παρουσιάστηκαν στους μαθητές στο δεύτερο μονοπάτι γνώσης. Πριν από τη διδασκαλία του κάθε κρητικού χορού, γίνεται επανάληψη των δύο αυτών βασικών δομικών σχημάτων.

Και αυτά τα μονοπάτια γνώσης ολοκληρώνονται με δραστηριότητες κατανόησης και εφαρμογής των όσων οι μαθητές διδάχθηκαν, αλλά και δημιουργίας και σύνθεσης (Εικόνα 6). Στις δραστηριότητες, των οποίων οι ονομασίες έχουν επιλεγεί ώστε να προκαλούν το ενδιαφέρον των μαθητών, παρέχονται συμβουλές και κατευθύνσεις, ώστε οι μαθητές να γνωρίζουν πώς να τις φέρουν εις πέρας, σε τι θα τους ωφελήσουν, καθώς επίσης και ποιες είναι οι προϋποθέσεις τους.

Εικόνα 7: Δραστηριότητα στο εκπαιδευτικό υλικό (Πηγή: Συντιχάκη, 2018)

Αφού ολοκληρωθεί η διαδικασία της διδασκαλίας των χορών, στο καταληκτικό μονοπάτι γνώσης γίνεται μία σύνοψη, παρέχεται η βιβλιογραφία, αλλά και αρχεία για τη «βιβλιοθήκη» των εγγεγραμμένων μαθητών (Εικόνα 7). Οι δύο μορφές Κρητικών που έχουν διατρέξει όλο το υλικό, αποχαιρετούν στο τέλος τους μαθητές τους. Πριν από τον αποχαιρετισμό, δίνονται κάποιες ακόμη δραστηριότητες αυτοαξιολόγησης, προαιρετικές καθώς η δυσκολία τους είναι αυξημένη. Το καταληκτικό αυτό μονοπάτι γνώσης αποτελεί έναυσμα για να συνεχίσουν οι μαθητές να ασχολούνται με τον χορό.

Εικόνα 8: Σύνοψη στο καταληκτικό μονοπάτι γνώση (Πηγή: Συντιχάκη, 2018)

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Σκοπός της εργασίας ήταν η δημιουργία ενός ολοκληρωμένου εκπαιδευτικού υλικού για εκπαίδευση από απόσταση για τη διδασκαλία του ελληνικού παραδοσιακού χορού σε αρχάριους ενήλικες μαθητές έχοντας ως παράδειγμα αντιπροσωπευτικούς χορούς της Κρήτης. Διαπιστώθηκε ότι κάτι τέτοιο είναι εφικτό καθώς η εξ αποστάσεως εκπαίδευση διαθέτει ένα ευρύ φάσμα εφαρμογών και ποικιλία εργαλείων που συμβάλλουν στην πολυμορφικότητά της (Λιοναράκης, 2006). Ειδικότερα, το υλικό αυτό που αναπτύχθηκε με βάση το μοντέλο των West και Λιοναράκη (Λιοναράκης, 2001) για τους χορούς της Κρήτης αποτελεί ένα πολυμεσικό υλικό στο οποίο συνδυάζεται εικόνα, ήχος και κείμενο ώστε να ενεργοποιείται ταυτόχρονα το οπτικό και λεκτικό σύστημα λήψης και επεξεργασίας πληροφοριών. Επιπλέον, στο συγκεκριμένο υλικό έχει υιοθετηθεί η μορφολογική μέθοδος διδασκαλίας του ελληνικού παραδοσιακού χορού (Τυροβολά & Κουτσούμπα, 2006; Κουτσούμπα, 2014, 2016), ώστε γίνεται αντιληπτό το κοινό υπόβαθρο διαμόρφωσής του και, ως εκ τούτου, το είδος αυτό χορού να κατανοείται σε βάθος (Δανιά, Κουτσούμπα & Τυροβολά, 2017). Εν κατακλείδι, η δημιουργία του συγκεκριμένου υλικού ανέδειξε

ότι ο πολυγραμματισμός του χορού (Fountzoulas, Koutsouba, & Nikolaki, 2018) συνάδει με την πολυμορφικότητα της εξΑΕ μέσα από πολυμεσικές εφαρμογές. Παρόλα αυτά, το εκπαιδευτικό υλικό που διαμορφώθηκε αφορά σε μια απλή μορφή των κρητικών χορών που επιλέχθηκαν. Χρειάζεται επομένως περαιτέρω ανάπτυξη ως προς τη δημιουργία επόμενων μαθημάτων και εκπαιδευτικών υλικών όπου θα διδάσκεται η πιο σύνθετη μορφή των χορών, με την οποία χορεύονται σήμερα. Ακόμη, με τη μέθοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης θα μπορούσαν να διδάσκονται και οι κατά τόπους παραλλαγές των χορών όπως και οι υπόλοιποι χοροί της Κρήτης. Κάτι τέτοιο εκτός των άλλων θα ωφελήσει και στη διατήρηση των χορών αυτών που με την πάροδο του χρόνου χάνονται. Τέλος, το συγκεκριμένο εγχείρημα θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί και για τους παραδοσιακούς χορούς όλων των γεωγραφικών διαμερισμάτων και επιμέρους περιοχών της χώρας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Bates, A. (2000). *Managing Technological Change: Strategies for College and University Leaders*. San Francisco: Jossey Bass.
- Γιαννακοπούλου, Ε. (2013). Η Αυτο-αξιολόγηση Ενηλίκων Εκπαιδευόμενων σε Προγράμματα Εκπαίδευσης από Απόσταση. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *7th International Conference in Open & Distance Learning, November 2013* (σελ. 149-156). Αθήνα.
- Γκιόσος, Ι. & Κουτσούμπα, Μ. (2005). Θεωρητικές προσεγγίσεις στο σχεδιασμό και την ανάπτυξη εκπαιδευτικού υλικού στην ΑεξΑΕ. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση: παιδαγωγικές και τεχνολογικές εφαρμογές* (σελ. 39-52). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Γκιόσος, Ι., Μαυροειδής, Η., & Κουτσούμπα, Μ. (2008). Η έρευνα στην απόσταση εκπαίδευση: Ανασκόπηση και προοπτικές. *Open education – The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, 4(1), 49-60. Ανακτήθηκε 05 Μαρτίου, 2018, από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/openjournal/article/viewFile/9846/9957.pdf>.
- Δανιά, Α., Κουτσούμπα, Μ. & Τυροβολά, Β. (2013). Labankido©: μία τεχνολογική εφαρμογή για την εξ αποστάσεως διδασκαλία του ελληνικού παραδοσιακού χορού. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Learning Methodologies, Proceedings of the 7th International Conference on Open and Distance Learning* (τόμος 3, μέρος Α, σελ. 144-157). Αθήνα: Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης. Διαθέσιμο στο <https://eproceedings.epublishing.ekt.gr/index.php/openedu/article/view/613/602>.
- Δανιά, Α., Κουτσούμπα, Μ. & Τυροβολά, Β. (2017). Προς μια παιδαγωγική του χορού στην εκπαίδευση μαθητών σχολικής ηλικίας. *Choros International Dance Journal*, 6, 85-99. Διαθέσιμο στο http://chorosjournal.com/docs/choros6/7_CHOROS_6_DANIA_KOUTSOUBA_TYROVOLA.pdf.
- Fountzoulas, G., Koutsouba, M., & Nikolaki, E. (2018). Critical literacy and the multiliteracies of dance: A first approach. *Journal of Educational and Social Research*, 8(3), 69-78. Doi: 10.2478/jesr-2018-0032. Διαθέσιμο στο <http://www.mcser.org/journal/index.php/jesr/article/view/10318/9948>.
- Holmberg, B. (2002). *Εκπαίδευση εξ Αποστάσεως. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Έλλην.
- Holmberg, B. (1995). *Theory and Practice of distance education* (2nd Ed). London and New York: Routledge.
- Κουτσούμπα, Μ. (2002). Πολιτισμική ταυτότητα και χορός: μια πρώτη προσέγγιση. Στο *Η τέχνη του χορού σήμερα: εκπαίδευση, παραγωγή, παράσταση, Πρακτικά Συνεδρίου Εντεχνου Χορού* (σελ. 17-24). Αθήνα: Σύνδεσμος Υποτρόφων Κοινωφελούς Ιδρύματος «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης».
- Κουτσούμπα, Μ. (2003). Η μελωδία, ο λόγος και η κίνηση μέσα από την εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση: μία πρώτη προσέγγιση. Στο Κ. Πανοπούλου (Επιμ. έκδοσης), *Μελωδία, Λόγος, Κίνηση, Πρακτικά 2ου Πανελληνίου Συνεδρίου Λαϊκού Πολιτισμού* (σελ. 195-204). Σέρρες: Δήμος Σερρών.
- Κουτσούμπα, Μ. (2010). Η διδασκαλία του ελληνικού παραδοσιακού χορού σε σύγχρονα εκπαιδευτικά πλαίσια. Στο Η. Δήμας, Β. Τυροβολά & Μ. Κουτσούμπα, *Ελληνικός παραδοσιακός χορός. Θεωρήσεις για το λόγο, τη γραφή και τη διδασκαλία του* (σελ. 101-126). Αθήνα: αυτό-έκδοση.

- Κουτσούμπα, Μ. (2014). 'Χορεύοντας τις γνωστικές δεξιότητες': Ανάπτυξη γνωστικών δεξιοτήτων μέσα από τη διδασκαλία του χορού. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Καινοτόμες διδακτικές τεχνικές-Γραπτός επιστημονικός λόγος* (σελ. 105-119). Αθήνα: Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης (ΕΔΑΕ). Διαθέσιμο στο <http://www.slideshare.net/antonislionarakis/ss-40580123>.
- Κουτσούμπα, Μ. (2016). Χορευτικός, κριτικός και πολιτισμικός γραμματισμός μέσα από το παράδειγμα της διδασκαλίας του ποντιακού χορού. Στο *Μουσική-Χορός-Ενδυμασία, Πρακτικά Ιου Επιστημονικού Συμποσίου Ποντιακού Πολιτισμού* (σελ. 283-304). Αθήνα: Πρωτοβάθμια Ποντιακά Σωματεία Λεκανοπεδίου Αττικής.
- Κουτσούμπα, Μ. & Γκιόσος, Γ. (2003). Μια θεωρητική προσέγγιση για το σχεδιασμό διδακτικού υλικού στην ανοικτή και εξ αποστάσεως πολυμορφική εκπαίδευση. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *2ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση, Πρακτικά εισηγήσεων* (σελ. 654-661). Αθήνα: Προπομπός.
- Koutsouba, M. & Giossos, Y. (2006). A model for motor learning in distance polymorphic education: the case of performance arts and dance. *Open Education-The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, 4, 33-44. Διαθέσιμο στο <http://journal.openet.gr/index.php/openjournal/article/viewArticle/47>.
- Κρασανάκης, Α. (2016). *Οι Κρητικοί χοροί και η ιστορία του χορού*. Αθήνα: «Η ΑΘΗΝΑ».
- Kron, F., & Σοφός, Α. (2007). *Διδακτική των Μέσων. Νέα Μέσα στο Πλαίσιο Διδακτικών και Μαθησιακών Διαδικασιών*. Αθήνα: Gutenberg.
- Lavender, L. (1996) *Dancers Talking Dance*. Champaign, IL:, Human Kinetics.
- Λιοναράκης, Α. (2001). Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Πολυμορφική Εκπαίδευση: Προβληματισμοί για μία ποιοτική προσέγγιση σχεδιασμού διδακτικού υλικού, στο Λιοναράκης (Επιμ.) *Απόψεις και προβληματισμοί για την ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση* (σελ. 1-15). Αθήνα: Προπομπός.
- Λιοναράκης, Α. (2001b). Για ποια εξ αποστάσεως εκπαίδευση μιλάμε; Στο Λιοναράκης Α. (Επιμ.). *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο για την Ανοικτή και εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση, 25-27 Μαΐου 2001* (σσ. 185-194). Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα.
- Λιοναράκης, Α. (2005). Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση και διαδικασίες μάθησης. Στο *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση - Παιδαγωγικές και τεχνολογικές εφαρμογές* (σελ. 13-39). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Λιοναράκης, Α. (2006). Η θεωρία της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης και η πολυπλοκότητα της πολυμορφικής της διάστασης. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *Ανοικτή και εξ αποστάσεως εκπαίδευση* (σελ. 11-41). Αθήνα: Προπομπός.
- Lionarakis, A. (2003). A preliminary framework for a theory of Open and Distance Learning – the evolution of its complexity. In A. Szucs & E. Wagner (Eds.), *The Quality Dialogue, Integrating Quality Cultures in Flexible, Distance and eLearning, Proceedings of the 2003 EDEN Annual Conference* (pp. 42-47). Rhodes: EDEN
- Μαθέ, Δ., Κουτσούμπα, Μ. & Λυκεσάς, Γ. (2008). Κριτική επισκόπηση των μέχρι σήμερα προτεινομένων μεθόδων διδασκαλίας του ελληνικού παραδοσιακού χορού στην Ελλάδα. Στο *Proceedings of the 22nd World Congress on Dance Research* (σελ. 1-17). Αθήνα: International Dance Council-CID (Cd-rom).
- Μαυροειδής, Η., Γκιόσος, Ι., & Κουτσούμπα, Μ. (2014). Επισκόπηση θεωρητικών εννοιών στην εκπαίδευση από απόσταση. *Open Education – The Journal for Open and Distance Education and Educational Technology*, 1(1), 88-100. Ανακτήθηκε 05 Μαρτίου, 2018, από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/openjournal/article/viewFile/9851/9961.pdf>.
- Moore, M. (1993). Theory of transactional distance, In D. Keegan, (Ed),. *Theoretical principles of distance education* (pp. 22-38), London: Routledge.
- Moore, M.G., & Kearsley, G. (1996). *Distance Education: A Systems View*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
- Μουζακιάτου, Σ., & Κανονάκη, Μ. (2015). Το οπτικοακουστικό υλικό και η δυναμική του στο Εκπαιδευτικό Υλικό της Εξ Αποστάσεως Διδασκαλίας. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *8ο Διεθνές Συνέδριο για την Ανοικτή και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση «Καινοτομία και Έρευνα», 7-8 Νοεμβρίου 2015* (σελ. 46-57). Αθήνα: Ελληνικό Δίκτυο Ανοικτής & εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης.
- Μουζάκης, Χ. (2006). *Η εξ αποστάσεως εκπαίδευση στην εκπαίδευση ενηλίκων – Παραδείγματα και περιπτώσεις εφαρμογής*, Αθήνα: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Εκπαίδευσης Ενηλίκων, Ινστιτούτο Διαρκούς Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Νικολάου, Α. (2010). *Σχεδιασμός καινοτόμου εξ αποστάσεως εκπαιδευτικού υλικού με τη χρήση του 4MAT Model της McCarthy. Ένα παράδειγμα σχεδιασμού και ανάπτυξης εκπαιδευτικού υλικού*

- για νηπιαγωγούς αναφορικά με τη δραματική τέχνη στην προσχολική αγωγή (Αδημοσίευτη Μεταπτυχιακή εργασία). ΕΑΠ, Πάτρα.
- Παπαδημητρίου, Σ., Λιοναράκης, Α., & Κόκκος, Α. (2013). Το Εγχείρημα της Επιμόρφωσης των Καθηγητών-Συμβούλων του ΕΑΠ: Αναπτύσσοντας Καλές Πρακτικές και Δημιουργώντας Συνθήκες Συν-αντίληψης στην εξ Αποστάσεως Εκπαίδευση Ενηλίκων. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *7th International Conference in Open & Distance Learning, November 2013* (σελ. 128-143). Αθήνα: ΕΔΑΕ.
- Peters, O. (1993). Distance Education in Postindustrial society, In D. Keegan (ed.), *Theoretical Principles of Distance Education* (pp. 22-38). London: Routledge.
- Σοφός, Α., & Kron, F. (2010). *Αποδοτική διδασκαλία με τη χρήση των μέσων. Από τα πρωτογενή και προσωπικά στα τεταρτογενή και ψηφιακά Μέσα*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Συντιχάκη, Α. (2018). *Διδασκαλία ελληνικού παραδοσιακού χορού με τη μέθοδο της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης σε αρχάριους ενήλικες. Το παράδειγμα κρητικών χορών*. Μεταπτυχιακή διατριβή. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Τυροβολά, Β. & Κουτσούμπα, Μ. (2006). Μορφολογική μέθοδος διδασκαλίας του ελληνικού παραδοσιακού χορού. Το παράδειγμα των ποντιακών χορών. *Μουσική σε Πρώτη Βαθμίδα, 1*, 19-32.
- Τυροβολά, Β., Κουτσούμπα, Μ. & Ταμπάκη, Α. (2008). Η δομικό-μορφολογική και τυπολογική ανάλυση στη μελέτη του ελληνικού παραδοσιακού χορού. Το παράδειγμα των μοτίβων των χορών «στα δύο» και «στα τρία» στους χορούς της Κρήτης. *Επιστήμη του Χορού, 2*, 31-57. Ανακτήθηκε στις 5 Μαρτίου 2018, από <http://www.elepex.gr/periodiko.html>.
- Χουλιαρά, Ξ., Λιοναράκης, Α., & Σπανακά, Α. (2011). Η έννοια της πολυμορφικότητας στο εξΑΕ διδακτικό υλικό: θεώρηση, σχεδιασμός, ζητήματα εφαρμογής. Στο Α. Λιοναράκης (Επιμ.), *6th International Conference in Open & Distance Learning, November 2011* (σελ. 397-410). Λουτράκι: ΕΔΑΕ.